

Tanker omkring et funnkart

Ideen til denne lille fødselsdagshilsenen til Gro fikk jeg da jeg fant et fotografi fra et karneval i Arkeologisk Klubb i Bergen år 1974. På fotografiet er Gro kledd i en slags vikingtids drakt med en oppsetning av sene jernaldersmykker i kopi, noen norske og noen finske. Til daglig bar hun også vakre kopier av jernaldersmykker – ringer, armbånd, kjeder eller draktspenner – til glede for seg selv og omgivelsene. Den typen store kvinnesmykker som presenteres i denne artikkelen må ha gledet kvinnene som bar dem for 1500 år siden og samtidig vært et tegn på hvilken rolle de spilte i samfunnet. Folkevandringstidens praktismykker er relieffspennene av forgylt sølv eller bronse overfylt med dyre-fugle- og menneskefigurer i relieff i Stil I. En etnografisk parallell er de store bunadsøljene som er det mest fremtredende smykket på mange av de norske bunadene, ikke minst på Telemarksdraktene.

Figur 1. Kart over funnsteder for likearmete relieffspenner. Stjernen viser til Helgö. Map of Europe with equal-armed relief brooches. The star marks the position of Helgö.

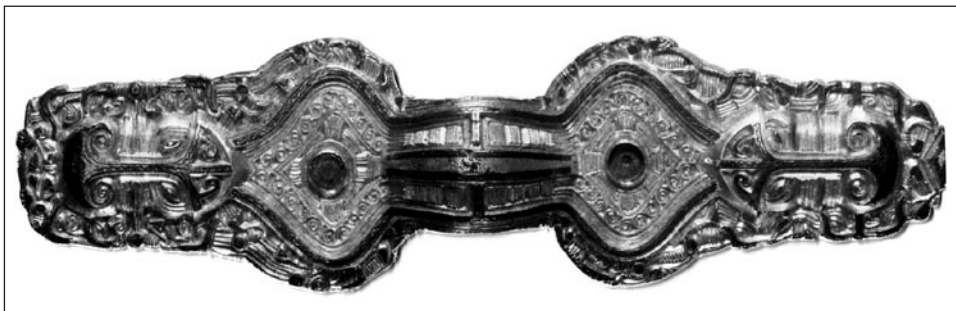
Foran meg ligger et utsnitt av europakartet i strek der jeg har satt ut noen små trekanter (Fig. 1). Hvert symbol representerer et spesielt arkeologisk funn fra folkevandringstiden, – et uvanlig smykke. Til hvert enkelt smykke går jeg ut fra at det knytter seg en kvinneskjebne i et politisk urolig Europa. Denne artikkelen tar sitt utgangspunkt i en presentasjon av de store, likearmete relieffspennene med Stil I-ornamenter, deres funnsteder og funnomstendigheter. Noen stammer fra gravfunn, andre fra depot/offerfunn, og de er spredt fra Mälardalen i Sverige til et gepidisk gravfelt ved floden Theiss i Ungarn. Indisiene for at de fleste av de sytten kjente eksemplarene er produsert av gullsmeder på Helgö – den hellige øya i Mälaren vest for Stockholm – er gode. Funnkartet gir opphav til tre viktige spørsmål: Er disse spennene spredt med gullsmedene som skapte dem, gavmilde herskere eller kvinnene som bar dem? Artikkelen diskuterer disse og andre muligheter.

Funnsted og funnsammenheng

En likearmet relieffspenne består, som navnet antyder, av to like deler (armer) som kan se ut som foten på en vanlig relieffspenne, bundet sammen med en bøyle. En vanlig relieffspenne består av tre deler, hodeplate, bøyle og fot. De antropomorfe betegnelsene på spennenes ulike deler er vel innarbeidet i den arkeologiske litteraturen. Etter slitesporene å dømme ble disse likearmete ”praktbrosjene” båret høyt oppe på brystet, nesten som en tversoversløyfe. De likearmete relieffspennene er hittil ikke funnet i Vest-Skandinavia, og i motsetning til de ’vanlige’ relieffspennene fikk de ingen kontinental eller angelsaksisk utbredelse.

Funnkartets trekanter viser hvor de likearmete relieffspennene er funnet; stjernen viser til Helgö, der et stort antall fragmenter av støpeformer av brent leire viser at man har støpt slike spennere (Holmqvist 1972:252 ff, fig. 116). På den lille verkstedsplassen Bäckby i Västerås ved Mälarens nordvestre strand har håndverkerne bl.a. støpt likearmete relieffspenner av samme type, og likhetene i ornamentikken er så pass stor at det sannsynligvis er de samme håndverkerne som har vandret fra Helgö til Bäckby for å gjøre en kortvarig jobb (Hjärthner-Holdar *et al.* 2002:167; Magnus *in prep*). Det er hittil funnet 17 eller 18 relieffspenner av den likearmete typen, noen er hele og noen foreligger som et fragment.

For å lette oversikten har jeg delt de likearmete relieffspennene i to varianter: 1. de med tungeformete armer og 2. de med flikete armer som likner fotdelen på en type sene, små relieffspenner. Den største gruppen utgjør de med tungeformete armer hvis mest karakteristiske trekk er en stor maske i hver ende, zoomorf, antropomorf eller midt i mellom (Åberg 1953, Fig. 95) (Fig. 2). Spennene med flikete armer har ytterst i hver ende et trekantet felt der det ligger en sterkt stilisert sammenbøyd figur.

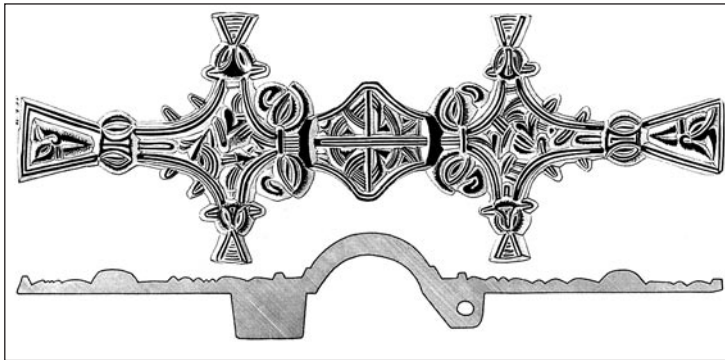

Figur 2. Likearmet relieffspenne av sølv fra Gillberga, Svennevad, Närke, Sverige. Equal-armed relief brooch from Gillberga, Svennevad, Närke, Sweden. Foto: ATA.

Funnliste

1. U.nr. Skövde, Västergötland: En arm av en likearmet relieffspenne, var. 1, av *forgylt bronse* med rester av niello. L. 5,2 cm. Trolig funnet i 1920-årene under gravearbeid nær Skövde kirke.
2. SHM 10737, Kullern, Kullerstad sn, Östergötland. Likearmet relieffspenne, var. 1, av *forgylt bronse*. L. 19,5 cm. Funnet rett før jul i 1898 under arbeid med senking av innsjøen Kullern (Åberg 1953, fig. 92).
3. SHM 3445, Gillberga, Svennevad sn., Närke: Relieffspenne av *forgylt sølv*, var. 1, med detaljer i niello. L. 19,7 cm, vekt 177 gr. (Fig. 2) Funnet av en husmann i forbindelse med grøftegraving i våtmark i 1864 og innlevert til myndighetene av hans husbonde grev August Anckarsvärd (Holmqvist 1972:250 f; Åberg 1953:71; Haseloff 1981:186, 213; Magnus 1995:29).
4. VLM 14547:22, Rallsta, Svedvi sn, Västmanland: Likearmet relieffspenne av *bronse* var. 2, uten synlige spor av forgylling. L. 15 cm. Funnet i Grav 22 på det søndre gravfeltet i en steinsetning sammen med en liten draktspenne av jern, en ringsølje, en 'kjøttkniv' av horn, fragment av en kam av horn, slagg, spiker, skår av et grovt leirkar samt fragmenter av en karbonisert brødbolle og ca 4 l brente bein (Lamm 1979:126 ff).
5. SHM 32300:157, Lovö, Lunda sn, Uppland: Endefragment (maske) av likearmet relieffspenne, var. 1, av *bronse* uten forgylling (Fig. 4). L. 5,0 cm. Funnet i en steinsetning med "ett gravklot" på gravfelt 27 i urnegrav sammen med en hektespennneknapp, en draktnål med polyedrisk hode, en beltering av jern, fragmenter av hornkam, tre blå glassperler, tetningskitt, jernfragment, brente bein og trekull (Petré 1984, Brynja 1998, 132; Waller 1996, table XXXII, 73).
6. SHM 8284, Ekeby, Malsta sn, Uppland: Likearmet relieffspenne av *forgylt sølv*, var. 1, med niello. Funnet i september 1887 av arbeideren P.A. Andersson under gravning i strandeng ved innsjøen Slänningen. L. 23,9 cm, vekt 225 gr. (Åberg 1953:73-75, Fig. 33; Holmqvist 1968, 1977:32, Fig. 34; Haseloff 1981:186 f; Magnus 1999:161 ff; 2001:279-295).
7. SHM 20811, Sissbo, By sn, Dalarna; Likearmet relieffspenne av *bronse*, var. 1, uten synlige spor av forgylling. Funnet "vid bortodling av graver" i 1890 sammen med to store agraffknapper, en glatt remspenne av bronse, jernbiter og brente bein. Spennen har vært utsatt for ytre vold og sterk varme og synes å være satt sammen av to ulike deler (Åberg 1953:78, fig. 91, note 42; Trotzig 1931:83, fig. 24; Holmqvist 1972:257).
8. SHM 1209 (3), Hade, Hedesunda sn, Gästrikland: Likearmet relieffspenne av *bronse*, var. 1, uten forgylling. L. 20,8 cm. Funnet 1848 av kullbrenneren Olof Andersson på ¼ alens dyp under gravning i en fuktig eng nær bredden av Dalaelven sammen med nok en likearmet relieffspenne, to mindre relieffspenner med firsidig hodeplate, en liten ryggknappspenne med innlagte granater, beslag til minst to drikkehorn, alt av bronse, samt et bånd av forgylt sølvblikk med en dyrefrise, to spydspisser, en kniv og en kjøttgaffel av jern (Hildebrand 1869:304 ff, Pl.1; Nissen Meyer 1934:81 f; Bellander 1938; Åberg 1953:69-75, fig. 89; Magnus 1999:161 ff).
9. SHM 1209 (4), Hade, Hedesunda sn, Gästrikland: Likearmet relieffspenne av *bronse*, var. 1, uten forgylling. L. 16,7 cm. Nedre delen av den ene armen er brukket av. Funnet sammen med SHM 1209 (3).
10. SHM 14374, Måsta, Tuna sn, Hälsingland: Likearmet spenne av *bronse*, var. 1, uten spor av forgylling. L. 10 cm. Funnet i en gravhaug muligens sammen med en rund

- beltspenne av bronse med ornament i Stil I. (Åberg 1953:70, fig. 86, note 30; Holmqvist 1972:241).
11. HM 7567A, Utnäs, Forsa sn, Hälsingland: Likearmet relieffspenne av *bronse*, var. 2, uten spor av forgylling, L. 10,8 cm. Store deler av den ene armen brukket av. Funnet før 1887 i en utgravd haug sammen med en korsformet spenne og en bortkommet "saks" (Åberg 1953:70 ff, fig. 88, note 24; Holmqvist 1972:242).
  12. HM 7564, Lia, Högs sn, Hälsingland: Likearmet relieffspenne av *bronse*, var. 1, uten forgylling, brutt i to deler (gammelt brudd). L. 7,5 og 6,7 cm. Funnet ca 1870 da man grov dypt mellom to steiner (Åberg 1953:70 ff, fig. 87).
  13. U 6581, Uppåkra, Skåne: Fragment av likearmet relieffspenne av *bronse*, var. 1. Br. 4,2 cm. Fragmentet er et detektorfunn og har trolig tilhørt et metallverksteds skrotlager (Magnus 2001:182, fig. 9).
  14. KM 8705 A:2, Gullydynt i Bergby, Vörrå sn, Österbotten, Finland: Endestykke av likearmet relieffspenne av *bronse*, var. 1, uten spor av forgylling (Fig. 5). L. 4,0 cm. Funnet på en høyde av sand og grus kalt Gullydynt der det trolig har ligget et gravfelt (Kivikoski 1939; Erä-Esko 1965:72-75, Pl IX, fig. 33).
  15. KM 1971:1, Gullydynt i Bergby, Vörrå sn, Österbotten: Likearmet relieffspenne av *forgylt sølv*, var. 2, med rester av niello, men uten synlige spor av forgylling (Fig. 3). L. 12,5 cm. Funnsammenheng som foregående.

Figur 3. Likearmet relieffspenne, variant 2, fra Gullydynt i Bergby, Vörrå, Österbotten, Finland. Etter Erä-Esko 1965, PL. VI. 18. Equal-armed relief brooch from Gullydynt, Vörrå, Österbotten, Finland.

16. KM 3383:1, Kaunismäki, Tytärsaari, Karelen (nå Russland). Likearmet relieffspenne av *forgylt sølv*, var. 2, med niello innlagt på alle lister og alle detaljer (Fig. 6). L. 16,6 cm. Funnet på slutten av 1800-tallet i flygesandfeltet Kaunismäki på øyas østside og stammer antakelig fra et strandgravfelt. Muligens hører en remspenne og tre bronsebeslag med mannsmasker til det samme funnet (Kivikoski 1939:5 ff; Erä-Esko 1965:76-79, 116, Pl. IX, nos 36-39, Pl. X, Pl XXV-XXXVIII).
17. 53.55.23, Szentés Nagyhegy, com. Csallány, Ungarn: Likearmet relieffspenne av *forgylt sølv*, var. 1. Masken på den ene armen er brukket av. L. 13, 5cm. Funnet i Ø-V-orientert rikt utstyrt kvinnegrav på et gepidisk gravfelt sammen med hårnål av forgylt sølv, beltspenne, belteanhang av forgylt sølv, firkantet bysantinsk relikviegjemme av forgylt sølv, halskjede av gull-, rav- og glassperler, kam av horn, doppsko til knivslire, to

spinnehjul, en liten bronsespiral, en stor perle av kalsedon og to hvite små kiselsteiner (Csállany 1961:58-64, Taf. XXXIX, XL, XLI; Holmqvist 1972:250; Haseloff 1981:186 f; Nemeth 1987:243-246).

18. Blant skrotmetallet fra Husgrupp 3 på Helgö foreligger et fragment (F 12871) som muligens kan være en del av foten på en likearmet relieffspenne, var. 1 L. 4,0 cm. Fragmentet viser halvdelen av en zoomorf maske en face flankert av en rovfugl i profil, med krumt nebb og et bein med klo. Stykket er løvtynt og av tinn(?) med spor av niello (Helgö årsrapport 1976:22; K. Lamm *in prep*).

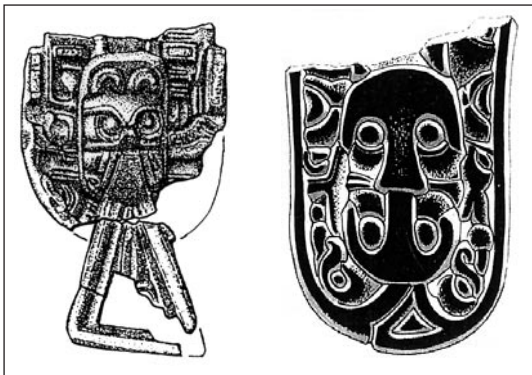
Som det fremgår av funnlisten gir funnomstendighetene et variert bilde. Dels dreier det seg om klare gravfunn, dels løsfunn, dels noen med uklare funnforhold samt metallskrot.

Gravfunnene

Kvinnegraver med relieffspenner er i nordisk sammenheng karakteristisk for Norge og tildels Sverige og Finland, men ikke Danmark. Relieffspenner av både sølv og bronse er som oftest forgyldt på forsiden og har listverk og detaljer fremhevet med niello. Ettersom branngravskikken var fremherskende i Sverige og Finland i folkevandringstiden, ble det meste gravgodset av metall deformert av varmen på likbålet. Det kommer derfor dårligere ut i sammenlikning med det som ikke ble prisgitt flammene. Når det gjelder de likearmete relieffspennene er det den ene fra Hälsingland (11) og den gepidiske graven (17) som er ubrente; de øvrige er branngraver.

Sølvspennene fra Tytärsaari og Gullydynt (15, 16) som trolig hører til gravfunn er derimot ikke skadet av ild og har i så fall vært lagt i/på graven etter at liket var kremert. Bortsett fra de to funnene fra Helgö og Uppåkra, som må regnes som skrotmetall, inneholder to av gravfunnene på listen biter av en likearmet relieffspenne med en tydelig maske (Fig. 4 og 5). Slike maskefragmenter kan ha fungert som pars pro toto ved gravleggingen. Om slike ødelagte smykker i neste omgang ble nedlagt i en annen kontekst er usikkert, men ikke umulig. Både den ene av spennene fra Hade i Hedesunda og den fra Szentes Nagyhegy mangler nettopp masken ytterst på den ene armen.

Det er ikke uvanlig at spesielle smykker som nettopp relieffspenner utsettes for skade før de gravlegges (Sjøvold 1993, ill). Dermed gjøres de ubrukelige, eller tanken kan ha vært å uskadeliggjøre dem. Det kan være foten som brytes av, en bit av platen eller at hele spennen bryttes i to. Blant de likearmete relieffspennene er både de to fra Hälsingland og eksemplaret

Figur 4 (til venstre). Endefragment av likearmet relieffspenne av bronse. Lovö, Lunda, Uppland, Sverige. End piece of equal-armed relief brooch of bronze from Lovö, Lunda, Uppland, Sweden.

Figur 5. Endefragment av likearmet spenne fra Gullydynt, Vörå, Österbotten, Finland. End piece of equal armed of bronze from Gullydynt, Vörå, Österbotten, Finland.

fra Dalarne ganske maltrakterte (11, 12 og 7). Det er ingen enkel sak å bryte av et stykke av en støpt bronsespenne, noe som taler for at ødeleggelsen er gjort med overlegg i en rituell sammenheng i forbindelse med gravleggingen. Men det er ingen konsekvens i dette, slik at det må være andre forhold som er bestemmende for rituell destruksjon enn at det aktuelle objektet skulle gjøres ubrukelig.

Løsfunnene

To av de kunstnerisk beste likearmete relieffspennene, nemlig de fra Gillberga (2) og fra Ekeby (6), er funnet ved gravning i fuktig lende nær bredden av en innsjø. Det samme gjelder hele det store funnet fra Hade som synes å ha vært deponert i våtområdet nær Dalaelven (Magnus 1999:115 ff). Spennen fra Kullerstad ble dessuten funnet under senking av innsjøen Kullern. Deponeringer i våtmark og vann er karakteristisk for eldre jernalder, og for de danske funnene av relieffspenner med gullbrakteater er dette den gjengse deponeringsmåten (Hedeager 1991:203 ff). Vi kommer tilbake til dette punktet.

Kronologi

På grunnlag av formmessige, typologiske trekk ved de likearmete spennene mente Nils Åberg at de tilhørte en sen del av folkevandringstiden. Både han og Eva Nissen Meyer betonet sammenhengen mellom det norrlandske materialet og relieffspenner funnet i Norge. Åberg sier det slik: ”De likearmade relieffspännena står altså som otvetydiga vittnesbörd om norrlandskulturens dragnin mot Norge, men utvisa tillika kulturkretsens säregna mellanställning mellan öst och vest.” (Nissen Meyer 1934; Åberg 1953:75). Helgömaterialiet av støpeformsfragmenter har derimot utvetydig vist at stilmessige trekk slik som de store maskene med utstående øyenbryn samt krypende dyrefigurer langs kanten av spenner, som Åberg anså som typisk norske trekk, er skapt på Helgö. Foreløpig er Helgö det eneste miljøet hvor det gjennom flere hundre år har eksistert metallverksteder der draktutstyr og sverdknapper har vært produsert i stor skala. Det mangler fremdeles funn av et metallverksted vest for Kjølén.

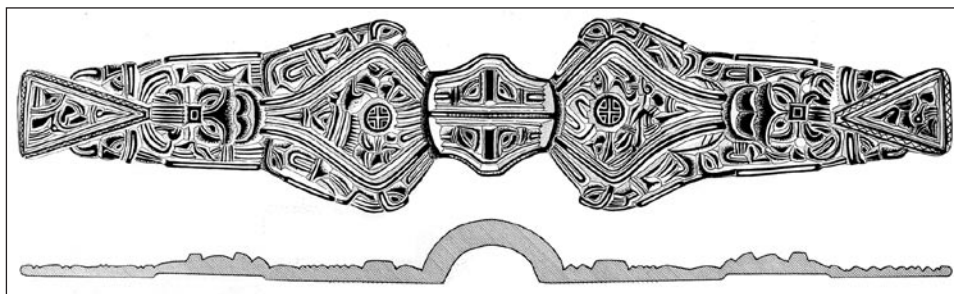
Haseloff mente at de likearmete relieffspennene dannet en egen gruppe der ornamentikken var betinget av to ulike kunstneriske strømninger, en fra Norge over Norrland (Hade) og en fra Sydskandinavia (Gillberga, Ekeby, Szentes Nagyhegy). Ekebyspenner, der dyreornamentikken fyller hele flaten, regnet Haseloff til sin Stilfase A, mens den gepidiske tilhører hans stilfase B med de beste eksempler på østskandinavisk dyreornamentikk. Den er også etter Haseloffs mening den eldste av de likearmete relieffspennene av sydskandinavisk type. Gillbergaspennen derimot viser til en stilblanding av hans faser A og D (Haseloff 1981:213). Når det gjelder selve dateringen i årstall fulgte Haseloff ikke Åberg som daterte spennen fra Szentes Nagyhegy til midten av 6. årh., noe som nok går tilbake på Csallánys datering av graven til etter år 567 (se nedenfor). Tross alle usikkerhetsmomenter mente Haseloff på grunnlag av ornamentikken at draktspennene fra Ekeby, Gillberga og Szentes Nagyhegy var produsert tidlig i 6. årh. Som Holmqvist har vist, fortsatte produksjonen av likearmete relieffspenner av begge varianter på Helgö ut folkevandringstiden med en stadig mer forenklet ornamentikk, men med kraftig profilerte masker. (Holmqvist 1972:245 ff).

Vandrende smykker

Hvis vi går ut fra at de fleste av de kjente likearmete relieffspennene er støpt av mestersmeder på Helgö, blir spørsmålet om hvordan de ble spredt av stor interesse. Det har vært stor etterspørsel etter relieffspenner av alle typer, og det har eksistert mindre metallverksteder mange steder i Sverige. Foreløpig synes det som om verkstedene på Helgö i Mälaren og på Uppåkra i sydvestre Skåne har vært de eneste permanente (Hjärthner-Holdar *et al.* 2001:162 ff). Derfra kan det ha vært ”utlånt” mestere til kortvarige oppdrag, slik som synes å ha vært tilfelle på Bäckby ved Västerås (Magnus *in prep*). Problemet med vandrende håndverkere har vært diskutert i en årrekke i arkeologiske fora, og uten å gå inn på den diskusjonen er det enighet om at maktsentra (sentrale plasser) har hatt sine verksteder med spesialister av mange slag. Hva slags grad av frihet spesialistene kan ha hatt til å reise omkring og utøve sin profesjon er omdiskutert (v. Carnap-Bornheim, C. 2001:274), men sagnet om Vølund smed og historien om dronning Gido tyder på at herskere kunne bruke drastiske virkemidler for å beholde en mestersmed ved sitt hoff.

At relieffspennene av forgylt sølv og av ypperste kvalitet kan ha fungert som diplomatiske gaver på linje med praktvåpen og drakter/draktdeler er også tenkelig, og i en slik sammenheng kan man forklare spennene fra både Gullynt i Vörå og Tytärsaari. Vörå ligger ved kysten i Österbotten, dit man både kunne komme med skip i sommerhalvåret og med slede om vinteren fra Norrlandskysten når Bottenviken frøs til. Øya Tytärsaari, som ligger strategisk til inne i Finskebukten 550 km i luftlinje fra Helgö, halvveis mellom Syd-Finlands skjærgård og munningen av floden Narva, kan ha fungert som base for plyndringstog til f.eks. Estlands kystområder fra Svealandskysten.

Figur 6. Likearmet relieffspenne av forgylt sølv fra øya Tytärsaari, Karelen (nå Russland). Equal-armed relief brooch from the island of Tytärsaari, Karelia (now Russia).

Eksogami

For arkeologer er spørsmålet om smykker av fremmed opphav i kvinnegraver kan brukes som indisium på eksogami problematisk (Straume 1992:ff; Magnus 2004). Historisk sett er eksogami som diplomatisk smøremiddel og allianseskapende handling vel kjent. Fra vår egen historie vet vi at kong Håkon Håkonsson giftet bort sin eneste ektefødte datter, Kristin, til en spansk adelsmann og abbed i Covarrubias sør for Burgos i Katalania i Spania. Det var etter at faren i 1247 var blitt kronet og salvet til konge i Bergen av kardinal Wilhelm, og etter at det pavelige bannet over Sverre-ætten var blitt hevet av pave Innocens III. Kristin ble et pant på den nye alliansen mellom pavestolen og det norske kongen.

En slik praktspenne med sin karakteristiske form, skinnende som gull og med en dyreornamentikk som germanerne bevisst brukte i sosiale sammenhenger, har vært viktig ved bygging eller opprettholdelsen av allianser mellom høvding- og kongsslektene. Kvinnens rolle i det diplomatiske spillet var sentral, ikke minst som pant på og forsikring om en allianse. Relieffspenner av toppkvalitet kan ha fungert som ”morgengave” ved inngåelsen av ekteskap, eller de kan ha vært del av en medgift som kvinnen skulle ha med (Arrhenius 1992:19 ff). Det er kanskje i en slik sammenheng man best kan forklare den likearmete relieffspennen i Ungarn. Funnstedet ligger ca 1500 km i luftlinje fra Helgö.

Gepidene og kvinnen i Szentes Nagyhegy, grav 84

Gepidene ble av historieskriverne i det 6. årh. regnet som beslektet med goterne og ble stort sett sammenliknet med dem (RGA, Bind 11:115-140). Jordanes regnet med at de opprinnelig stammet fra øya Scandza som goterne, men det er høyst usikkert. De snakket gotisk, var høye og blonde (sic!) som goterne og ble etterhvert fra slutten av 4. årh. arianske heretikere som trodde på Guds udelbare natur (i motsetning til den hellige treenighet). Goterne foraktet gepidene, som var et folk av jordbrukere. Da hunnerne begynte sitt erobringstog i Europa, kom gepidene under hunnisk herredømme, og synes allerede da å være bosatt ved floden Theiss øvre og midtre del. Ved siden av ostrogoterne var gepidene det folk som kom mest fordelaktig ut av tiden under hunnerne. Etter hunnerkongen Attilas død i år 453, stilte gepiderkongen Ardarich seg i spissen for et forbund av forskjellige folk mot Attilas sønner og goterne. I slaget ved floden Nedao i Pannonia i 454 vant Ardarich og hans tilhengere, og gepidene kunne ta makten i sentrum av Attilas rike ved Theiss og i Dacia og ble østromerske foederati. I løpet av det neste hundreåret lå goterne i stadige kamper med gepidene for å hindre at de ble for mektige. Men det var langobardene hjulpet av rytterfolket avarene som i et slag i 567 fikk ryddet av veien den gepidiske kongen Kunimund og kongeslekten, og gepidene ble dermed i prinsippet utradert som eget folk. Resten av adelen og krigerne fulgte med langobardene inn i Italia i 568, mens bøndene kom under avarisk overherredømme. Dette er derfor et viktig kronologisk skille i gepidenes historie.

I 5. og 6. årh. gravla gepidene sine døde i rekkegraver orientert Ø-V, nedgravd i ulik dybde alt etter den avdødes betydning; våpenføre menn dypest. Gravfeltet i landsbyen Szentes Nagyhegy ved Theiss ble utgravd i 1930-årene (Csallány 1961) og ca 80 graver ble undersøkt. De fleste var magert utstyrt eller uten gravgaver. Grav 84 lå i den nordre delen av gravfeltet og var den rikest utstyrte av kvinnegravene. Etter skjelettrestene å dømme har kvinnen vært høy, nærmere 1,75 m, og etter gravgodset å dømme av høy byrd. Hennes grav rommer mange motsetninger. Det bysantinske relikviegjemmet av forgylt sølv merket med et likearmet kors, gravens orientering og det vi vet om gepidenes religion tyder på at hun var kristen. I bekkenhøyde lå den likearmete relieffspennen, et utvetydig østskandinavisk produkt med en ikke-kristen ikonografi. Dessuten fantes det i graven en liten samling gjenstander som antakelig har ligget i en pose: to spinnehjul, en liten bronsespiral, en stor melkehvit kalsedonperle og to små kiselsteiner. Kiselsteiner og bronsespiral er i følge Csallány (1961:289) ikke uvanlige i gepidiske kvinnegraver, og de har trolig hatt en magisk funksjon. Csallány mente forøvrig at relieffspennen hadde fungert som remendebeslag fordi den ene enden med maske var brukket av; baksiden manglet nål og nåleskjede.

Et lite antall smykker i Stil I som anses for å være ”skandinaviske” er funnet på gepidisk område. Haseloff (1981:701 ff) anså at de må være kommet over Østersjøen og nådd Donaubeckenet

via floden Weichsel. Hvis kvinnen i grav 84 var fra Mälaronrådet må hun ha hatt relieffspennen med seg dit hun kom. I en kristen, gepidisk sammenheng har hun ikke kunnet bære spennen høyt oppe på brystet som skikken var der hun kom fra. Den drakten hun ble gravlagt i var åpenbart en hel kjole der beltet med stor beltespenne av metall og lange nedhengende pynteremmer med sølvbeslag var det store blikkfanget. Relieffspennen lå i bekkenregionen, og ettersom den manglet festeanordning kan den ha vært lagt der som en etnisk markør. Det springende punktet er egentlig den avbrukne masken ytterst på den ene armen. Hvis dette er et eksempel på rituell destruksjon, ville det være spesielt om hennes gepidiske familie kjente til en slik ikke-kristen skikk og at de ville utføre den. Kanskje var masken brukket av i forbindelse med en begravelse av en nærstående kvinne i hennes hjemtrakter noe som kan ha ført til at hun fikk den med seg da hun dro til gepidene. Det var ellers intet i hennes gravutstyr som tydet på en skandinavisk opprinnelse. Men med sin høyde på 1,75 m hun har raget godt over de aller fleste, både kvinner og menn, i sine omgivelser.

Både på land og i vann

Praktspennene fra Ekeby og Gillberga, den litt mindre praktfulle spennen fra Kullerstad og det store funnet fra Hade er funnet i våtområder. Kullerstadspennen har sikkert også ligget i strandområdet som har rast ut ved senking av innsjøen. Begge de to førstnevnte har slitespor etter bruk; de var altså ikke nye da de ble nedlagt i overgangssonen mellom vått og tørt, mellom det kjente, jordbrukslandskapet, og det ukjente dypet.

Hvem mottok gavene? Det finnes antydninger om at minst én kvinnelig germansk guddom hadde tilknytning til vann. I det velkjente kapittel 40 i Germania forteller Tacitus at gudinnebildet av Nerthus ble oppbevart på en hellig øy i oceanet. Etter at kultvognen med hennes bilde/statue, trukket av kyr, har besøkt menneskene ble bildet/statuen vasket i en hellig innsjø av slaver som deretter ble druknet i samme sjø. Nerthus var en fruktbarhetsgudinne, og hennes navn er etymologisk beslektet med Njord, far til Frøya og Frøy. Frøya, den store valkyrien som bor i Folkvangr, *folkplass* er både døds-gudinne og seksualitetens gudinne, og hun hører til vanene. I følge Snorre Sturlason er hun den viktigste av gudinnene (Gylfaginning 24) og hun eier det fantastiske smykket *Brisingamen*. Gudinnen Frigg, derimot, tilhører asene og er like viktig. Hun har gitt navn til ukedagen fredag. Hun er Odins hustru, Balders mor og bor i Fensalar – *storgården i myra*. I den norrøne mytologien er hun en mangslungen skikkelse, men hun har åpenbart hatt større betydning tidligere i jernalderen. Hun drikker mjød sammen med Odin i Søkkvabekk ”der svale bølger kan bruse over”, og et av hennes tilnavn er Såga, av samme rot som verbet *segia*. Hun er altså volve, en sannsigerske (Holtsmark 1990:96). Forholdet mellom de to gudineskikkelsene, Frøya og Frigg, er uklart, men trolig er de avspaltninger av en og samme mektige gudinne som har behersket både det våte og det tørre element (Näsström 1998:124 ff).

Det finnes syv gullbrakteater fra folkevandringstiden, seks kontinentale og en fra Gudme på Fyn, med fremstillinger av en sittende kvinnefigur, åpenbart en herskerinne med ikonografiske aner såvel i den senantikke som i den tidlige bysantinske billedverden (Pesch 2002). Brakteatkvinnene kan være en fremstilling av Frigg-Frøya. Det er til en slik mektig herskerinne som relieffspennene kan ha blitt ofret.

Hva man i folkevandringstiden kalte slike kvinnelige praktsmykker som relieffspennene vet vi ikke. Det finnes runeinnskrifter på flere av dem, men ingen avslører betegnelsen på selve

gjenstanden (Straume 2005). Frøya eide *Brisingamen*, det lysende, skinnende smykket som teoretisk kunne ha vært en relieffspenne.

Det norrøne ordet *men*, n., brukes mest i betydningen halssmykke, og det er derfor ikke usannsynlig at det er de store brystsmykkene fra folkevandringstiden med vekselvis gullbrakteater og store perler av gull med filigran som nettopp skulle forestille gudinnens skinnende smykke (Hedeager 1991:203ff; Gaimster 2001:143ff).

Birgit Arrhenius har argumentert for at *Brisingamen* var en merovingertids ryggknappspenne med blodrøde granater innlagt i et celleverk av gull, "det flammande smykket" (Arrhenius 1962). I merovingertiden var hverken relieffspenner eller brystsmykkene med gullbrakteater i bruk, og det mest strålende smykket var ett som var innlagt med granater i celleverk av gull. Det er også mulig at så vel de praktfulle relieffspennene av forgylt sølv som merovingertidens fineste ryggknappspenner har vært knyttet til kvinner som stod for dyrkingen av Frigg og ikke Frøya. Smykkene ble båret av kvinner i samfunnets øverste sjikt som fungerte som ledere av kulten for denne mektig gudinne som oppholdt seg så vel i vann som på land.

Hvordan man i folkevandringstid og særlig i merovingertid kan ha forestilt seg gudinnen med den store praktspennen fremgår av enkelte gullgubber (Fig. 7). Den dansende kvinnen fra Sorte Muld på Bornholm, med hodet i profil og kroppen sett forfra med bryster og tydelig kjønnsmarkering, har en folkevandringstids relieffspenne midt på brystet. Men på de litt senere gullgubbene som viser et kjærlighetspar, har kvinnen ikke rent sjelden en merovingertids ryggknappspenne høyt på brystet. Disse kvinnene er tekkelig påkledd og fremstilles med få unntakelser i profil. Uansett de ikonografiske ulikhetene kan det være den samme gudinnen, og det har vært viktig å vise den store draktspennen.

Figur 7. Gullgubber fra hhv Sorte Muld, Bornholm og Helgö, Ekerö, Uppland, Sverige. Gold figures from Sorte Muld, Bornholm, Denmark and Helgö, Ekerö, Sweden.

Funnkartet viser at de likearmete relieffspennene ikke fikk noen stor utbredelse, kanskje på grunn av sin særegne form,- en form som trolig var et resultat av eksperimentering og nytanking i det store verkstedsmiljøet på Helgö i Mälaren i folkevandringstiden.

Summary

The starting point for this article is a distribution map for equal-armed relief brooches with Style I ornamentation that have been found in Sweden, Finland and Hungary. Each of the 17 or 18 brooches found until now is probably linked to a woman in a turbulent Europe in the mid-sixth century. Some of the brooches are part of grave furniture; others have been found during draining of wetland and must have been deposited there intentionally. There is ample proof that several of the brooches have been produced in one of the many metal workshops of Helgö, the sacred island of the Lake Mälaren in Sweden. The distribution map generates three major questions. Were the seventeen or eighteen brooches distributed by the artisans who made them, by generous chieftains or kings who made someone a gift, or did they move with the women who carried the brooches? The article discusses these and other possible answers.

Litteratur

- Arrhenius, B. 1962. Det flammande smycket. *Fornvännen*: 79-97.
- Arrhenius, B. 1992. Föremål som vittnesbörd. Et festskrift til Gertud Grenander Nyberg. *Nordiska Museet*: 18-25.
- Bellander, E. 1939. Gästriklands järnåldersbebyggelse. *Från Gästrikland 1938*.
- Brynja, E. 1998. *Kammar från Mälardalen AD 350-600*. Upublicert lic.avhandling. Arkeologiska forskningslaboratoriet. Stockholms universitet.
- Carnap-Bornheim v., C. 2001. The Social Position of the Germanic Goldsmith A.D. 0-500. I: Magnus, B. (red.) *Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Konferencer 51: 263-278.
- Csallány, D. 1961. *Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-589)*. Archaeologica Hungarica XXXVIII, Budapest.
- Erä-Esko, A. 1965. *Germanic Animal Art of Salin's Style I in Finland*. Helsinki.
- Gaimster, M. 2001. Gold Bracteates and Necklaces. Political ideals in the sixth century. I: Magnus, B. (red.) *Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Konferencer 51. Stockholm: 143-155.
- Germanen, Hunnen und Awaren*. Katalog 1987. W. Menghin *et al.* (red.). Nürnberg.
- Hackmann, A. 1910. Ett fornfynd på Tytärsaari i Finska viken. *Kaukumieli IV*, Helsinki: 45-58.
- Hasehoff, G. 1981. *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit*. Bd. 1-3. Berlin.
- Hedeager, L. 1991. Guldepoterne fra ældre germanertid – forsøg på en tolkning. I: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation*. Jysk Arkeologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus: 203-212.
- Hildebrand, H. 1869. *Den äldre järnåldern i Norrland*. Antikvariskt Tidskrift för Sverige band 2: 304-315.
- Hjärthner-Holder, E., Lamm, K. & Magnus, B. 2001. Metalworking and Central Places. I: Hårdh, B. & Larsson, L. (red.) *Central Places in the Migration and the Merovingian Periods*. Uppåkrastudier 6, Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8, No.39:159-183.
- Holmqvist, W. 1972. Relief Brooches. Comparative Analysis of the A-B-C Elements at the Helgö Workshop. I: Holmqvist, W: *Excavations at Helgö IV*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Stockholm: 230-255.
- Holtmark, A. 1990. *Norrøn mytologi*. Oslo.
- Kivikoski, E. 1940. *Svenskar i österled under 500-talet*. Finskt Museum 1939.
- Lamm, J.P. 1979. De folkvandringstida reliefspännena från Hamre och Rallsta. *Västmanlands Fornminnesförening. Årsskrift 57*: 126-134.
- Lamm, K. *in prep.* Non-ferrous metal objects and scrap: the archaeological context. *Excavations at Helgö XVII*.
- Magnus, B. 1995. Praktspennen fra Gillberga. *Från bergslag och bondebygd*. Årsbok för Örebro läns hembygdförbund och Stiftelsen Örebro läns museum: 29-41.

- Magnus, B. 1999. The assemblage of Hade in Gästrikland and its relevance for the chronology of the Late Migration Period in eastern Sweden. I: Hines, J., Nielsen, K.H. & Siegmund, F. (red.) *The Pace of Change. Studies in Early Medieval Chronology*. Oxbow Books. Cardiff Studies in Archaeology: 115-125.
- Magnus, B. 1999. Monsters and birds of prey. Some reflections on form and style of the Migration Period. I: Dickinson, T. & Griffiths, D. (red.) *The Making of Kingdoms*. Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History. Oxford University Committee for Archaeology: 161-172.
- Magnus, B. 2001. The enigmatic brooches. I: Magnus, B. (red.) *Roman Gold and the development of the early Germanic Kingdoms*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferencer 51. Stockholm: 279-295.
- Magnus, B. 2004. Brooches on the move in Migration Period Europe. *Fornvännen* 99 (4): 273-283.
- Magnus, B. *in prep.* The metal workshop at Bäckby, Västerås, Västmanland. A Helgö in miniature. *Excavations at Helgö XVII*.
- Németh, P. 1987. Gepidische Reihengräberfelder im Theiss-Maros-Gebiet. I: Menghin, W., Springer, T. & Wamers, E. (red.) *Germanen, Hunnen, Awaren*. Nürnberg.
- Nissen Meyer, E. 1934. Relieffspenner i Norden. *Bergens Museums Årbok*.
- Näsström, B.-M. 1998. *Froya Den store gudinnen i Norden*. Oslo.
- Pesch, A. 2002. Frauen und Brakteaten – eine Skizze. I: Simek, R. & Heizmann, W. (red.). *Mythological Women. Studies in Memory of Lotte Motz*. Studia Mediaevalia Septentrionalia: 33-80.
- Petré, B. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö. 2-3*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology 8. Stockholm.
- RGA. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Bind 11
- Sjøvold, Th. 1993. The Scandinavian Relief brooches of the Migration Period. *Norske Oldfunn* 15. Oslo.
- Straume, E. 1995. On the question of exogamy as a basis for distribution in the Germanic Iron Age. I: Resi, H.G. (red.) *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e.Kr.* Varia 30. Oslo.
- Straume, E. 2005. Norske relieffspenner fra folkevandringstiden med innrisset dekor og runer på baksiden. I: Bergsvik, K.A. & Engevik jr., A. (red.) *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*. UBAS nordisk. Universitetet i Bergen. Arkeologiske Skrifter 1.
- Trotzig, D. 1931. Den yngre järnåldern i Dalarna. *Dalarnas hembygdsbok*.
- Waller, J. 1996. *Dräktnålar och dräktskick i Östra Mälardalen*. AUN 23, Uppsala.
- Åberg, N. 1953. *Den historiska relationen mellan folkevandringstid och vendeltid*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar, Del 82. Stockholm.